

одизационным членением в значительной степени обязаны именно археологии, в историческом содержании которой они не сомневались» (с. 101). С этими азартными словами трудно не согласиться.

Сразу же после выхода в свет новая книга П.П. Толочко вызвала большой интерес чи-

тателей, прежде всего историков и археологов. Остается сожалеть о том, что издана она маленьким тиражом, и купить ее невозможно. Но это уж издержки времени, в котором нам довелось жить.

Н.Ф. КОТЛЯР

Надійшла 10.11.2009

D. Anthony

The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders of the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.

Princeton University Press. — 2007. — 553 p.¹

Понад чверть століття Девід Ентоні вивчає походження й соціальні наслідки появи вершництва в західноєвразійських степах. Його новий авторитетний синтез степової археології репрезентує спробу пов'язати появу докорінних нововведень у транспортних засобах і рухливості з поширенням індоєвропейських мов із протоіндоєвропейської «батьківщини» на переважній частині Євразії — від рік Дніпро й Урал (с. 84, рис. 5.1) майже до Західного Китаю. У цій амбітній книзі новітні археологічні відкриття зіставляються з досягненнями в історичній лінгвістиці, аби вирішити «індоєвропейську проблему» (с. 458), що дошкуляє вчешним з кінця XVIII ст.

Книгу поділено на дві нерівні частини: 1) Мова й археологія (глави 1—7) і 2) Відкриття євразійських степів (глави 8—16). Перша частина знайомить читача з галуззю історичної

лінгвістики і показує, як живі мови можна використати, щоб відновити мертві, і як останні можна розмістити в просторі й часі як основу для історичних реконструкцій. Згідно Д. Ентоні, індоєвропейські мови з'явилися винятково як продукт розбіжності, а не конвергенції, з первинної протоіндоєвропейської мови, що майже повністю відповідає моделі генеалогічного або родовідного древа, коли з маленького жолудя виростає могутній дуб. Чи дійсно ця модель працює так, як стверджується? Принаймні, вона набагато простіша за твердження (Dixon R.M.W. *The Rise and Fall of Languages*. — Cambridge, 1997. — P. 47, 97—101), що не виключає запозичення з неіндоєвропейських мов, — момент, визнаний Д. Ентоні в обговоренні синтетичного походження Ригведи (с. 454). За його уявленнями, протоіндоєвропейська «батьківщина» була розміщена в понто-каспійських степах, які сьогодні є частиною півдня Росії та України, і цією прамовою розмовляли там у 4500—2500 рр. до н. е., перед поділом на пізніші регіональні варіанти, як то протогерманський, протоіталійський, протокельтський і т. д.

Друга частина книги значною мірою містить огляд археологічних джерел або фактичні підкріплення лінгвістичної моделі, що її наведено в частині 1, і, як недвозначно визнає Д. Ентоні, «у багатьох критичних моментах» (с. 465) ця лінгвістична модель керує археологічною інтерпретацією, а не навпаки. Така процедура майже напевно означає, що археологічними джерелами послідовно маніпулюють, аби вони

---

¹ Цю рецензію проф. Ф. Кола на нову книгу проф. Д. Ентоні вперше було надруковано минулого року в «American Anthropologist» (vol. 111, Issue 1, March, pp. 109—111). Зважаючи на сталий інтерес до проблем давнього вершництва та походження індоєвропейців, редколегія журналу «Археологія» звернулася до Ф. Кола з проханням передрукувати рецензію в українському перекладі Я.П. Гершковича і отримала люб'язний дозвіл. В англійському варіанті рецензія має назву «Perils of Carts before Horses: Linguistic Models and the Underdetermined Archaeological Record», що може бути перекладена наступним чином: «Небезпечність возів попереду коней: лінгвістичні моделі та недовизначене археологічне джерело».

відповідали лінгвістичній моделі, яку передбачається підтвердити, тобто міркування стає хибним, тому що набуває характеру «кругового аргументу». Те, що на одній сторінці спочатку оголошено гіпотезою або попередньою лінгвістичною ідентифікацією, на інших постає встановленим фактом.

Дійсна цінність книги полягає у багатому і яскравому синтезі надзвичайно складного корпусу археологічних даних від неоліту до бронзового віку, а в просторі — від Балкан до Середньої Азії. Д. Ентоні дуже добре й майстерно описує матеріальні культурні залишки, подає неймовірно велику кількість інформації про природу й масштаб виживання соціальних структур і навіть ритуальної практики, наприклад, опис офірування коня й бенкету в жертвовному комплексі Синташта I (с. 406—407) або поховання 11 в абашевському могильнику Пепкино, що містив останки 28 чоловіків, 18 з яких були обезголовленими (с. 383—385).

Небагато археологів можуть так сміливо й образно зібрати воедино минуле, представлене археологічно. Книга буде ще довго користуватися популярністю завдяки напрочуд яскравим реконструкціям реальних соціальних взаємодій: народи мігрують у нові області, бенкетують, воюють, і, меншою мірою, одружуються й торгують із іншими народами, з якими вони входять у контакт. І все ж, талановита реконструкція Д. Ентоні археологічних джерел є надзвичайно вибірковою й інколи може вводити в оману, особливо читачів, незнайомих з дійсними свідченнями (наприклад, досить обмежена кількість знахідок кінноголових полірованих кам'яних скіпетрів, які повинні підтверджувати так зване суворово-данилівське кінне вторгнення в Стару Європу; так само незначна фактична кількість встановлених виробів, які йшли на обмін між синташтинською культурою та Бактрійсько-Маргіанським археологічним комплексом Південної Туркменії). Соціальні дійові особи Д. Ентоні в євразійських степах також спілкувалися один з одним, і він без тіні сумніву інформує читача щодо того, якою мовою вони розмовляли. Тут сміливість і уява швидше призводять до появи нових запитань, ніж до отримання відповідей на попередні. Лінгвістичні ідентифікації надаються швидко й завзято, особливо через те, що автор розглядає ямний ранньобронзовий горизонт. Тут неможливо розповісти про них усіх або критикувати їхню сумнівність. Навряд чи можна погодитися з припущеннями на кшталт того, що археологічні культури відповідають

народом або екологічні межі являли напрочуд непрхідні й сталі племінні кордони, що стримували взаємодію й запозичення поміж культурно й лінгвістично різними групами. Наведемо лише один приклад.

Афанасьєвська культура на Західному Алтаї сприймається як прийшла, продукт далекого переміщення верхи з волзько-уральських степів через Казахстан на 2000 км у східному напрямку до Алтайських гір. Її носії «майже напевно» (с. 264) розмовляли на родовому діалекті тохарської гілки індоєвропейської мови, яку задокументовано в Західному Китаї через кілька тисячоліть. Тут поєднано расу, мову й культуру. «*Ранньоафанасьєвські типи черепів мають подібність із черепами ямної культури й західних поселень*» (с. 310). У такий спосіб європеїдні фізичні типи, природно, говорять на якомусь діалекті індоєвропейської мови, володіють навичками їзди верхи на далекі відстані (навіть коли свідчення їзди на коні на той час є спірними) і, можливо, привносять свої нововведення в рухливість у неіндоєвропейську ботайську культуру. У полі зору немає ніяких тюрків або монголів (цю відсутність слід відзначити, зважаючи на сучасне політичне звучання, особливо в Росії та Казахстані). Прототохарське Афанасьєво відрізнялося своїми східними нововведеннями в мові й, таким чином, брало участь у політичних і релігійних актах, «*відправляючи ритуали, виспівуючи й вимовляючи молитви на цьому східному діалекті*» (с. 265). Д. Ентоні закінчує: «*Пісні, молитви й поезія були центральними аспектами життя в усіх ранніх індоєвропейських суспільствах; вони були засобом передачі, через яку правильний спосіб розмови репродукувався привселюдно*» (с. 265). Звичайно, це не означає, що неіндоєвропейці не співають, не моляться і не декламують вірші? Бідні, занурені в морок неучтва тюрки!

Можливо, головною проблемою усієї книги є припущення, що винятково або майже винятково індоєвропейці практикували певні культурні особливості, зокрема й технології та навіть релігійні ритуали. Чи дійсно така винятковість була характерною для пізнього доісторичного світу або, швидше, були народи, які послуговувалися різними мовами, безупинно взаємодіючи один з одним, приймаючи й перетворюючи досвід і вірування інших народів? Геродот вважав, що більшість грецьких богів прибуло із Давнього Єгипту. Грецький міф про прикутого до гір Кавказу Прометея, як його викладено Гесіодом та Есхілом, дуже нагадує міф про Амірані — героя, широко шанованого різ-

ними кавказькими народами, деякі з яких розмовляють індоєвропейськими мовами, а декотрі — місцевими кавказькими. Таких прикладів дуже багато в ранніх історичних джерелах. З огляду на такі запозичення, чому так важливо ідентифікувати специфічні культурні риси як винятково індоєвропейські?

Інша проблема стосується настирливого твердження Д. Ентоні щодо дуже ранньої появи їзди верхи. Колісні візки, представлені, можливо, як месопотамські за походженням, і пізніші колісниці, які він однозначно вважає степовим нововведенням синташтинської культури Південного Уралу, поширювалися швидко й у «цивілізованому» землеробському світові Давнього Близького Сходу, Китаю і «варварському» світові степів, істотно змінюючи суспільства, які були майже змушені перейняти їх. Якщо їзда на коні дійсно почалася з часів енеоліту на протоіндоєвропейській «батьківщині», чому тоді вона не поширювалася так само швидко, як колісні візки й колісниці? Чому їзда на коні невідома на давньоблизькосхідних графічних джерелах фактично до кінця III тис. до н. е., приблизно на два тисячоріччя пізніше появи цього, безперечно, важливого винаходу?

Нарешті, Д. Ентоні, дуже добре обізнаний зі строкатою політичною історією пошуку індоєвропейських мов, і на початку, і наприкінці книги (с. 6—11, 465) дистанціюється від расистських фантазій минулого. «Вони були готові отримати користь з нововведення у транспортуванні... [і] жодним чином не перевершували своїх сусідів» (с. 19). Однак дії цих протоіндоєвропейців і їхніх нащадків «відбилися по всьому євразійському континенті» (с. 411) і «перетворили степи ...на кори-

дор комунікації...», [що] постійно змінювало динаміку євразійської історії» (с. 457). Чи може він, з одного боку, правильно заперечуючи вроджену (расову) перевагу індоєвропейців, разом з тим романтично зображувати індоєвропейців, які завжди домінують у євразійській історії? Можуть вони бути одночасно й такими, як інші, і більш обдарованими, ніж інші? Чи це можливо?

Чи можна, яскраво описуючи героїчні дії — бенкети, набіги, встановлення відносин патрон-клієнт, співи, жертвоприношення тварин — романтичних вершників бронзового віку євразійських степів, які «сформували сучасний світ», не припускати, що так чи інакше вони перевершували народи, з якими зіштовхувалися й кому дарували якийсь варіант індоєвропейської мови? Численні землероби Старої Європи в той або інший спосіб пасивно ставали підданими менш численних протоіндоєвропейців, які прискакали зі сходу. Ці енеолітичні хлібороби були занадто відсталими у своєму розвитку або недолугими, щоб навчитися їздити на конях, чи протоіндоєвропейці були розумнішими за своїх сусідів? На жаль, фантазії про напрочуд обдарованих і творчих індоєвропейців/арійців усе ще живуть сьогодні, особливо в державах, які можуть зазіхати на «свою» власність по всій індоєвропейській «батьківщині».

Попри недоліки, книга Д. Ентоні — дуже важливе й стимулююче дослідження. Автор відновлює передісторію у великому масштабі. Його честолюбна праця оригінальна і викликати великі й запеклі дискусії ще протягом багатьох років.

Надійшла 22.06.2009

Ф. КОЛ